

Δυτικές επιδράσεις στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα

Γιώτα Παπαδημητρίου
PhD, Φιλολόγος
giotapapadim@yahoo.gr

➤ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα δυτικά πρότυπα ήταν ένας από τους πυλώνες πάνω στους οποίους οικοδομήθηκε το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στη μετεπαναστατική Ελλάδα. Με το παρόν πόνημα επιχειρούμε μια σκιαγράφιση των δυτικών επιδράσεων –κυρίως των γερμανικών και κατά δεύτερο λόγο και των γαλλικών– στον χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης καθώς και σε πτυχές που αφορούν την εκπαίδευση των κοριτσιών, τη διδακτική μέθοδο, την εκδοτική δραστηριότητα, τη φυσική αγωγή, την κατασκευή των διδακτηρίων αλλά και γενικότερα τις αντιλήψεις περί παιδαγωγικής και τους παιδαγωγούς που τις εξέφραζαν. Σημειώνουμε ότι το θέμα δεν εξαντλείται στο περιορισμένης έκτασης παρόν κείμενο, εφόσον η διαπραγμάτευσή μας περιορίζεται σε σταχυολόγηση χαρακτηριστικών αλλά ανισομερούς βαρύτητας στοιχείων με σκοπό την ενδεικτική αποτύπωση της έκτασης των ξένων επιδράσεων στην ελληνική εκπαίδευση κατά τον 19ο αιώνα αλλά και λίγο αργότερα, τις αρχές του 20ού αιώνα.

Λέξεις - κλειδιά: Οθωνικό Πανεπιστήμιο, δυτικές επιδράσεις, γερμανικά πρότυπα, γαλλικά πρότυπα, εκπαιδευτικός δανεισμός.

Στη μετεπαναστατική Ελλάδα η συστηματική και με εντεινόμενο ρυθμό εδραίωση του γερμανικού πνεύματος στην Ελλάδα, που εντοπίζεται από την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού –όταν λόγιοι όπως οι: Άνθιμος Γαζής, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Δανιήλ Φιλιππίδης, Αθανάσιος Ψαλίδας, Γεώργιος Γεννάδιος, Στέφανος Οικονόμος, Κωνσταντίνος Ασώπιος, Αναστάσιος Πολυζωίδης, Θεόκλητος Φαρμακίδης κ.ά. σπούδαζαν εκεί¹– ολοκληρώνεται. Έτσι, η οργάνωση της πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης βασίστηκε σε γερμανικά πρότυπα. Στην πρωτοβάθμια υιοθετήθηκε από το 1834 το οργανωμένο με τον «Νόμο Guizot»

1. Ο Γρ. Κωνσταντάς το 1804 εύχεται «να ευρεθή κανένας από τους ομογενείς μας νέους, σπούδασαν εις την Γερμανίαν και εις την γερμανικήν διάλεκτον και έλαβον την τύχην να πίνουν τα νάματα αυτής της φιλοσοφίας, να τα μετοχτετεύσουν και εις το γένος μας» (Νταβαρίνος, 2005: 129).

γαλλικό σύστημα που βασιζόταν στο πρωσικό εκπαιδευτικό σύστημα², ενώ στη δευτεροβάθμια από το 1836 το βαυαρικό σύστημα (το ελληνικό σχολείο ήταν αντιγραφή του γερμανικού Lateinische Schule και το Γυμνάσιο του Gymnasium). Αλλά και για το Οθωνικό Πανεπιστήμιο η γερμανική επίδραση μαρτυρείται ρητά τόσο από ακαδημαϊκούς όσο και από ιστορικούς.

Συγκεκριμένα, το Πανεπιστήμιο λειτούργησε από το 1837 με έναν «Προσωρινό Κανονισμό» που ακολουθούσε γερμανικά πρότυπα και μάλιστα με ρυθμίσεις που προκάλεσαν τη δριμεία κριτική του σπουδασμένου στη Βαυαρία Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, τότε γενικού γραμματέα του Υπουργείου της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, ο οποίος τις χαρακτήρισε «απλήν και κατεσπευσμένην αντιγραφὴν των Βαυαρικῶν κανονισμῶν, μετ' ελαχίστων μεταρρυθμίσεων, ἵνα φανώσιν ὡς νέον νομοθέτημα δῆθεν» και «ἔργον ἀπερίσκεπτον και ὀλίγον ἀντιστοιχοῦν εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς πατρίδος», ενώ θεωρεί ότι «εν πλείστοις ἦσαν ἀνεφάρμοστοι διὰ τὴν Ἑλλάδα» (Ραγκαβής, 1895: 31-33). Όχι μόνο όμως ο ιδρυτικός Κανονισμός του Πανεπιστημίου αλλά και η μεταγενέστερη σχετική νομοθεσία στηρίχθηκαν σχεδόν αποκλειστικά σε γερμανικά πανεπιστημιακά πρότυπα, επιλογή που μπορεί να αποδοθεί και στις πολιτικές συγκυρίες αλλά και στη φήμη των γερμανικών Πανεπιστημίων στην Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα καθώς και στους θαυμαστές τους στην Ελλάδα (Λάππας, 1989: 146-147). Χαρακτηριστικά, ο χρονικογράφος και γερμανοσπουδασμένος καθηγητής του Πανεπιστημίου Ι. Πανταζίδης γράφει πως «το ημέτερον πανεπιστήμιον ὠργανίσθη κατὰ τὸ παράδειγμα των Γερμανικῶν» (Πανταζίδης, 1889: 7).

Επιπλέον, από τους τριαντατέσσερις πρωτοδιορισθέντες καθηγητές του Πανεπιστημίου, επτά ήταν Γερμανοί και αρκετοί από τους υπόλοιπους είχαν σπουδάσει στη Γερμανία, ενώ και ο πρώτος Πρύτανης –ο Κωνσταντίνος Δ. Σχινάς– είχε σπουδάσει στο Βερολίνο και ήταν ένθερμος ζηλωτής των γερμανικών διδαγμάτων. Ενδεικτικά, στην Ιατρική Σχολή από τους εννέα πρώτους καθηγητές, οι έξι είχαν σπουδάσει στη Γερμανία (Νταβαρίνος, 2005: 5; Πεντόγαλος, 1989: 186-187). Η επιλογή αυτή για τη σύνθεση του σώματος των καθηγητών μπορεί να αποδοθεί στις παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας –λχ. προσωπικές επιλογές του Armansperg ή του Όθωνα– που υπολόγιζε θετικά τις σπουδές τους σε γερμανικά και βαυαρικά πανεπιστήμια και τη γνώση της γερμανικής γλώσσας αλλά και την αφοσίωσή τους στο Παλάτι. Το παρασκήνιο μπορούμε να το μαντέψουμε από κριτικές στον Τύπο της εποχής, όπως στην εφημερίδα *Αιών* όπου στο άρθρο «Αι κατὰ τῆς ἐπιστήμης προγραφαί» (24/1/1840), που αφορά καθηγητές της Ιατρικής, αναφέρεται ότι «εσύστησαν εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὡς ἀξιῶς Καθηγητὰς πρώτον τοὺς σπουδᾶσαντας εἰς Γερμανίαν, δεύτερον τοὺς ἐλθόντας εἰς τὴν Ἑλλάδα μαζί τοὺς ἢ ἔπειτα, τρίτον, τοὺς ὑποκλινεῖς εἰς τὰς θελήσεις των». Αλλά και στον *Φίλο του Λαού* (19/2/1840) διαβάζουμε: «Πόσοι ἰατροὶ δὲν ὑπάρχουν ἰκανώτεροι πολὺ των ἀκρίτως παραδεγεμένων καθηγητῶν και εἶναι ἀποκεκλεισμένοι, διότι ἐφθασαν οἱ ἀμαθείς και ἀγύρται να καταλάβουν με ραδιουργί-

2. Πρόκειται για «εκπαιδευτικό δανεισμό» (όρος της Συγκριτικής Παιδαγωγικής που αφορά σε αναζήτηση και μεταφορά εκπαιδευτικών προτύπων από μια χώρα σε άλλη), δεδομένου ότι ο Νόμος Guizot είχε βασιστεί σε έκθεση του V. Cousin, ο οποίος είχε μελετήσει το πρωσικό εκπαιδευτικό σύστημα.

ας και χαμερπείας τας υψηλές αυτάς θέσεις» (Πεντόγαλος, 1989: 187-188).

Ο μεγάλος αριθμός των γερμανοσπουδασμένων καθηγητών στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο πρέπει να αποδοθεί βέβαια και στην ευρέως αποδεκτή διεθνή ακτινοβολία των γερμανικών πανεπιστημίων, στην οποία όμως δεν υποκλίνονταν όλοι. Ο Δ. Βερναρδάκης –με σπουδές στο Μόναχο και το Βερολίνο– γράφει το 1858 στον καθηγητή του στο Πανεπιστήμιο, Θ. Μανούση: «...ουδεμίαν καν γνώσιν προσ απέκτησα. Τας παραδόσεις μάλιστα του Böckh είναι αδύνατον να υποφέρω διά την αφόρητον *redanterie!* Μα τον Θεόν, ή εγώ είμαι τρελλός, ή καθώς κατήντησεν η φιλολογία παρά τοις Γερμανοίς είναι βάσανος της Κολάσεως» (Φασουλάκης, 1989: 103-104)³.

Όπως και να είναι, μέσα από την κοινωνική εμβέλεια των γερμανοτραφών καθηγητών, των οποίων ο ρόλος ως «μειζόνων διδασκάλων» είχε οριστεί και νομοθετικά (Πεντόγαλος, 1989: 186), διαδόθηκε στην ευρύτερη κοινωνία το γερμανικό πρότυπο. Μάλιστα, η κυριαρχία των γερμανοσπουδασμένων πανεπιστημιακών δασκάλων διατηρήθηκε στον αιώνα που ακολούθησε, αφού οι γερμανικές ρίζες του ελληνικού πανεπιστημίου δημιούργησαν μια παράδοση που δεν άλλαξε σχεδόν ως τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, εφόσον η αίγλη των γερμανικών πανεπιστημίων και του γερμανικού πνεύματος έμεινε αναλλοίωτη παρά τις πολιτικές μεταβολές και τις κατά καιρούς αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο για το ελληνικό πανεπιστήμιο (Φασουλάκης, 1989: 102). Οφείλουμε ωστόσο να επισημάνουμε ότι αυτή η μεταφύτευση του γερμανικού προτύπου είχε επιλεκτικό χαρακτήρα και τρόπο εφαρμογής, με χαρακτηριστικά παραδείγματα παρέκκλισης την ελλειμματική λειτουργία του θεσμού της υφηγεσίας –θεσμός που μεταφέρθηκε στο ελληνικό Πανεπιστήμιο χωρίς τις προϋποθέσεις που υπήρχαν στη Γερμανία, εφόσον οι εδώ υφηγητές δεν είχαν ελευθερία διδασκαλίας και ήταν άμισθοι– καθώς και τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους απέναντι στο Πανεπιστήμιο, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις διαδικασίες επιλογής των καθηγητών (Λάππας, 1989: 137-147).

Άλλο στοιχείο που δείχνει την επικράτηση της γερμανικής επιρροής, αυτήν τη φορά στον χώρο του σχολείου, είναι η αποστολή –μετά από σχετικό διαγωνισμό– από τον «Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων» των Χαρίσιου Παπαμάρκου, Σπυριδώνα Μωραΐτη και Παναγιώτη Π. Οικονόμου με υποτροφία για σπουδές στη Γερμανία (1869), προκειμένου να επιμορφωθούν στις νέες παιδαγωγικές τάσεις (Καραφύλλης, 2002: 49). Οι τρεις παιδαγωγοί επέστρεψαν το 1874 και η επιρροή τους οδήγησε στη νομοθετική ρύθμιση της κατάρτησης της γαλλικής προέλευσης αλληλοδιδασκτικής μεθόδου (1880), η οποία κυριαρχούσε από την ίδρυση του ελληνικού κράτους (Τζάρτζας, 2002). Βέβαια, είχαν ωριμάσει και οι συνθήκες, εφόσον η αλληλοδιδασκτική μέθοδος –η οποία παλιότερα είχε θεωρηθεί κατάλληλη για γρήγορη και με μικρό κόστος διάδοση της εκπαίδευσης στα διευρυμένα λαϊκά αστικά

3. Πρβλ.: Και αργότερα ο Μ. Κουντουράς, που μετεκπαιδεύθηκε, και αυτός, στο Μόναχο και το Βερολίνο (1923-1926) σε επιστολή προς στενό φίλο του (1923) καταλήγει: «Γενικά έχω την εντύπωση ότι πρέπει να έρθη κανείς στη Γερμανία για να δη και ν' ακούση διάφορα πράγματα· θα είναι σπουδαίο αυτό για την κατοπινή μόρφωσή του. Αλλά και να μην έρθη, αυτού [δηλ. στην Ελλάδα] μένοντας και διαβάζοντας μπορεί να γίνη μεγάλος [...]. Ακούμε καμιά φορά μεγάλα ονόματα και πράγματα κι όταν τα δης από κοντά απογοητεύεσαι» (Φασουλάκης, 1989: 103-104).

στρώματα– αντιστοιχούσε σε προγενέστερο στάδιο κοινωνικής οργάνωσης. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος αντικαταστάθηκε –με καθυστέρηση σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη– από τη συνδιδασκτική, η οποία αντανάκλασε μια διαφορετικά οργανωμένη κοινωνία, όπου οι μετέχοντες στην εκπαιδευτική διαδικασία θεωρούνται ίσοι, όπως και οι πολίτες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, αλλά η «εξουσία» βρίσκεται στα χέρια των δασκάλων, δηλαδή των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων (Παπακωνσταντίνου, 1989: 452). Εξάλλου, οι Βαυαροί από την αρχή δεν είχαν αποδεχθεί την αλληλοδιδασκτική, αλλά τη διατήρησαν για τεχνικοοικονομικούς λόγους. Το 1833 ο Τιρς γράφει: «αυτός ο τρόπος διδασκαλίας [...] αποδοκιμάζεται στη Γερμανία, όπου διαθέτουν μεθόδους πιο ταιριαστές για τον ανθρώπινο νου» (Καλαφάτη, 1988: 129-130). Επομένως, και η επικράτηση της συνδιδασκτικής μεθόδου παραπέμπει στην επικράτηση του γερμανικού πνεύματος.

Οι τρεις λοιπόν γερμανοσπουδασμένοι υπότροφοι –Παπαμάρκου, Μωραΐτης και Οικονόμου– έγιναν εισηγητές των παιδαγωγικών αρχών του Herbart, δηλαδή της συνδιδασκτικής μεθόδου με τα πέντε στάδια (προπαρασκευή, προσφορά, σύγκριση, σύλληψη, εφαρμογή), μια μέθοδο που είχαν τελειοποιήσει οι μαθητές του, ιδιαίτερα οι Rein και Ziller, κοντά στους οποίους μαθήτευσαν πολλοί Έλληνες παιδαγωγοί της εποχής⁴. Η ερβαρτιανή μέθοδος, που διαδόθηκε σε όλο τον κόσμο και δέχτηκε αυστηρή κριτική από τους παιδαγωγούς της Νέας Αγωγής (Dewey, Kilpatrick, Kerschensteiner, Gaudig κ.ά.), κυριάρχησε στην Ελλάδα στις επόμενες δεκαετίες σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Θ. Κάστανος (με σπουδές στην Λένα και στο Βερολίνο και υπέρμαχος του Σχολείου Εργασίας) συμβούλευε τους σπουδαστές του στο Διδασκαλείο Καρπενησιού (1927-29): «Αν έρθει ο Επιθεωρητής για επιθεώρηση και καταλάβω ότι είναι υπέρμαχος του συστήματος του Έρβαρτ, θα προσαρμοστώ στις απαιτήσεις του. Αυτό να εφαρμόσετε και σεις» (Μπάκας, 2011, 148: 174-176).

Σε αντίθεση με την ερβαρτιανή μέθοδο και γενικότερα το «παλαιό σχολείο» ήταν οι παιδαγωγικές θέσεις των ρευμάτων της Νέας Αγωγής και του Σχολείου Εργασίας, θέσεις που μετέφεραν στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αι. σπουδασμένοι –και αυτοί– στη Γερμανία Έλληνες παιδαγωγοί –Δελμούζος, Κάστανος, Παπαμαύρος, Κουντουράς, Γληνός κ.ά.– οι οποίοι και προχώρησαν σε μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα⁵. Ευνόητο είναι ότι η επιλογή των ρευμάτων που ενστερνίζονταν οι παιδαγωγοί βρισκόταν σε συνάρτηση με τη γενικότερη πολιτικο-ιδεολογική τοποθέτησή τους. Έτσι,

4. Για τον Herbart, τους μαθητές του και γενικότερα την επίδραση της ερβαρτιανής παιδαγωγικής και των εκπροσώπων της στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ρευμάτων και της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ελληνική εκπαίδευση κατά την περίοδο 1877-1909, βλ. Βελισσάριος, 2007. Οι σημαντικότεροι Έλληνες ερβαρτιανοί παιδαγωγοί κατά την τριακονταετία 1877-1909 ήταν οι: Μιλτιάδης Βρατσάνος, Θεόδωρος Αποστολόπουλος, Νικόλαος Δόσιος, Αριστοτέλης Κουρτίδης, Δημήτριος Ζαγγογιάννης, Χρήστος Παπαδόπουλος, Αριστείδης Σπαθάκης, Ιωάννης Πανταζίδης, Ιωακείμ Παυλίδης, Φίλιππος Γεωργαντάς, Σπυρίδων Μωραΐτης, Χαρίσιος Παπαμάρκου, Παναγιώτης Οικονόμος, Χαρίσιος Πούλιος (Βελισσάριος, 2007: 110).

5. Παρθεναγωγείο Βόλου (1908-1911), Μαράσλειο Διδασκαλείο (1923-1925), Διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης (1927-1930). Για τις μεταρρυθμιστικές αυτές προσπάθειες και όσα τις ακολούθησαν (Αθεικά, Μαρασλειάκ κτλ.) έχουν γραφεί πολλά. Βλ. ενδεικτικά: Χαρίτος, 1989; Τσιπούρας, 2001; Χρονοπούλου, 2011; Ρεπούση, 2012 κ.ά.

συντηρητικοί Έλληνες παιδαγωγοί, όπως ο –επίσης με σπουδές σε Γερμανία και Ελβετία– Ν. Εξαρχόπουλος, ακολούθησαν τον ερβαριανό Reip, ενώ ο Δελμούζος τον Kerchensteiner και τον Gaudig. Πάντως, σε γενικές γραμμές η τάση που ευδοκίμοι σε κάθε φορά στην ελληνική πραγματικότητα ήταν εκείνη που ικανοποιούσε αποτελεσματικότερα την κυρίαρχη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα (Γελαδάκη & Δάλκος, 1997: 4-5; Γκότοβος, 1984: 38).

Σε ένα άλλο πεδίο, αυτό που αφορά σχολεία και φυσική αγωγή - υγιεινή, βλέπουμε ήδη από το 1833 στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας διδασκαλία της Γυμναστικής «κατά τον Γερμανικόν τρόπον» (Κουλούρη, 1997: 49). Την ίδια εποχή ο Γεώργιος Παγών, που είχε σταλεί για σχετικές σπουδές στο Μόναχο και δίδαξε Γυμναστική στο Διδασκαλείο της Αίγινας, δημοσίευσε το 1837 το πρώτο σχετικό ελληνικό σύγγραμμα, την *Περίληψιν της Γυμναστικής*, που βασίζεται σε γερμανικά εγχειρίδια. Ενδιαφέρον προκαλεί και το ότι το 1871, υπό την επιρροή της πρωσικής νίκης στον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο και της ένωσης της Γερμανίας σε εθνικό κράτος, εισήχθησαν στρατιωτικές ασκήσεις στα ελληνικά σχολεία με την υποστήριξη ανθυπασπιστών (Αντωνίου, 1987: 192-198). Σε αυτόν τον χώρο ανήκουν και οι απόπειρες δημιουργίας υπαίθριων σχολείων (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2005: 5-6)⁶.

Η διείσδυση του γερμανικού πνεύματος μπορεί να ανιχνευθεί και σε άλλα πεδία, όπως στη σύνθεση των βιβλίων της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αίγινα. Στα ξένα βιβλία που περιλαμβάνονται στα 588 είδη βιβλίων της –σύμφωνα με έκθεση του Γεννάδιου το 1832– πλειοψηφούν τα γερμανικά (110) σε σχέση με τα ιταλικά και τα γαλλικά (79 και 79 αντίστοιχα) (Σκλαβενίτης, 1999: 5). Επιπλέον, το γερμανικό πνεύμα μεταφέρεται στην Ελλάδα και με βιβλία με σχετικό με τη γερμανική εκπαίδευση περιεχόμενο, όπως τα παρακάτω, από τα οποία σταχυολογούμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα:

- ♦ Στην αρχή και στο τέλος της *Ιστορίας της Δημοτικής Παιδείσεως των Γερμανών, κατά την 16ην, 17ην, 18ην και 19ην εκατονταετηρίδα* του Ηρακλή Βασιάδη (1899) αντίστοιχα διαβάζουμε:

«[...] η δημοτική παιδείσις των Γερμανών, γεννηθείσα και αναπτυχθείσα εν ταις γερμανικαίς χώραις απαύγασμα ούσα του γερμανικού πνεύματος και πολλά φέρουσα σημεία των καιρικών περιστάσεων και των εθνικών περιπετειών ουκ έστι μεταφυτεύσιμος εν ξέναις χώραις, ως έχει, άνευ μεταβολών, συμφώνως τη φύσει των χωρών τούτων και τω χαρακτήρι των εν αυταίς οικούντων λαών· διό αμαρτάνουσιν όσοι εκ των ημετέρων, συντάσσοντες πρόγραμμά τι σχολικόν, αντιγράφουσιν, ως έχει, οιασδήποτε γερμανικής σχολής πρόγραμμα» (σ. 3).

«Ο σκοπός [της έκδοσης του βιβλίου] ην, ίνα, μανθάνοντες διά τινων μέσων και παρά τινων ενγένετο εν Γερμανία η προαγωγή της δημοτικής παιδείσεως, λάβωμεν

6. Σημειώνουμε ότι από τον 18ο αιώνα το κίνημα των Φιλανθρωπιστών, του οποίου ηγούνταν ο Basedow, είχε προτείνει ένα σχολικό πρόγραμμα, στο οποίο τα μαθήματα εναλλάσσονταν με γυμναστική, παιχνίδια και εκδρομές. Ακολουθώντας αυτή την παράδοση ο Guts Muths στα τέλη του 18ου αιώνα συγκρότησε σύστημα φυσικής αγωγής για το σχολείο, σύστημα που μετέτρεψε –σύμφωνα με το πνεύμα του Fichte– σε κίνημα «εθνικής αναγέννησης» στις αρχές του 19ου αιώνα ο Jahn. Πάντως, στην Ελλάδα το γερμανοελβετικό σύστημα γυμναστικής αντικαταστάθηκε το 1909 από το σουηδικό σύστημα (Κουλούρη, 1997: 49-50, 174).

και ημείς αυτούς παράδειγμα και μετά καρτεροψυχίας εργασώμεθα υπέρ της βελτιώσεως και προόδου της εθνικής εκπαιδεύσεως!» (σ. 254).

♦ Στο *Η μεταρρύθμισις των γυμνασίων εν Γερμανία και τα εκ ταύτης δι' ημάς διδάγματα: Παιδαγωγική πραγματεία* ο Δ. Ζαγγογιάννης (1895) συμβουλεύει: «[...] αν θέλομεν και σωφρονούμεν, πλείστα δυνάμεθα να διδασκώμεθα και διά την ημετέραν εκπαιδευσιν εκ των γινομένων εν τη εκπαιδεύσει των μάλλον ή ημείς πεπολιτισμένων εθνών της Ευρώπης. Τούτο αφ' ενός μεν ωφέλιμον ημίν είνε, διότι εκ των παθημάτων των εθνών τούτων ημείς μανθάνοντες δυνάμεθα να μη υποπίπτωμεν εις ά και εκείνοι παιδαγωγικά αμαρτήματα, ων τα επακολουθήματα ολεθριώτατα, ούτω δε ταύτα να αποφεύγομεν, αφ' ετέρου δε και εξευτελιστικόν δεν είνε δι' ημάς, έθνος μικρόν την ηλικίαν όντας και διά τούτο ουκ άκρως πεπολιτισμένους, αφ' ου αυτοί οι Γερμανοί, ων η εκπαιδευσις ομολογουμένως θεωρείται η άριστα έχουσα, δεν απαξιούσι να στρέψωσι την προσοχήν αυτών και εις τα εκπαιδευτικά των άλλων εθνών της Ευρώπης [...]» (σ. 8).

«Αλλά πλην τούτου του γενικού λόγου υπάρχει δι' ημάς τους Έλληνας και άλλος λόγος, ος αυτό τούτο επιβάλλει ημίν να παρακολουθώμεν και τας ελαχίστους μεταβολάς τας γινομένας εν τοις γυμνασίοις των γερμανικών χωρών· κατά το πρότυπον δήλα δη τούτων και ιδίως των Βαυαρικών τα ημέτερα γυμνάσια το πρώτον διωργανίσθησαν· αν δε μη θέλομεν να παίζωμεν εν ου παικτοίς, εν μελλούση, απολύτως πλέον αναγκαία, αναμορφώσκει και των ημετέρων γυμνασίων δεν πρέπει να διακόψωμεν πάσαν τούτων σχέσιν προς το παρελθόν αυτών, ουδέ να θυσιάσωμεν παλαιόν και ως καλόν δεδοκιμασμένον νεω μήπω δεδοκιμασμένω παρ ουδενί έθνει και μάλιστα γερμανικώ» (σ. 10).

♦ Ενώ ο Δημήτριος Βερναρδάκης στο *Ψευδαπικισμού έλεγχος* (1884) καταγράφει τις επικρίσεις του για το γερμανογενές εκπαιδευτικό σύστημα που «μεταφυτεύθηκε» στην Ελλάδα χωρίς καμία απολύτως προσπάθεια προσαρμογής: «Και μα την αλήθειαν γερμανικός θεσμός μεταφυτεύόμενος εις πολιτείαν, οία η ημετέρα, δεν ήτο ποτέ δυνατόν και ν' αποφέρει άλλους καρπούς... Επειδή μετά τον θάνατον του Καποδιστρίου, του μόνου πολιτικού ανδρός, όστις και τον σκοπόν εγνώριζε, προς ον ώφειλε να αποβλέψη η κυβέρνησις του αρτιγενούς κράτους, και την οδόν, ήτις μόνη έφερε προς αυτόν, και ην εκείνος εβάδιζεν εν επιγνώσει και απαρεγκλίτως, τα της ημετέρας πολιτείας και επί της πρώτης μεν βασιλείας, μάλιστα δ' επί της δευτέρας διείπε και διέπει πάντοτε η φωνασκία και η αμάθεια, επόμενον ήτο, ότι και τα της εκπαιδεύσεως έμελλον ν' ακολουθήσωσι τον αυτόν σκολιόν και ολέθριον δρόμον. Το υπουργείον εκπαιδεύσεως ήτο και είνε κατ' ουσίαν ό,τι και τα επίλοιπα υπουργεία, χρηματιστήριον ψήφων· το δ' άλλως ουσιώδες αυτών έργον διεξάγεται εν αυτώ κατά την μέθοδον των εν Αθήναις ραπτών και κουρέων. Πώς κείρονται και πώς ενδύονται οι Παρισιοί; Ιδού το πρόβλημα, όπερ προβάλλουσιν εις εαυτούς οι κουρείς και οι ράπται· λύουσι δε αυτό αμφοτέροι διά της απομιμήσεως [...] Ποίον είναι το σοφώτερον έθνος της Ευρώπης; Ποίον σύστημα εκπαιδεύσεως έχει το έθνος τούτο; Ιδού το πρόβλημα, όπερ έλυσε και λύει πάντοτε το υπουργείον της εκπαιδεύσεως κατά την μέθοδον των κουρέων και των ραπτών, απομιμηθέν και αδιακόπως απομιμούμενον τα παρά Γερμανοίς εν τη εκπαιδεύσει καθεστώτα. Του γερμανικού

τούτου πιθηκισμού αι συνέπειαι είνε πολλάι και ολέθρια [...] τον ολέθριον ξενισμόν και πιθηκισμόν, όστις άγει και φέρει προ ημίσεος και επέκεινα αιώνος ως τις μανία θεήλατος σύμπαν το ελληνικόν [...] η ελληνική κυβέρνησις [...] θεραπεύει και προάγει [...]» (σσ. 412-413).

Με σχετικό με τη γερμανική εκπαίδευση περιεχόμενο στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα συναντάμε και τα παρακάτω βιβλία:

- ♦ *Η Δημοσία Παιδεία, Αρχαιόθεν μέχρι Σήμερον, Συνεξεταζόμενου κατ' εξοχήν του σημερινού Γερμανικού συστήματος: ήγουν σύντομος αλλά περιεκτική Ιστορική Μελέτη* (1908) του Α. Γιάνναρη. Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζεται η εξέλιξη του εκπαιδευτικού συστήματος της Γερμανίας και άλλων χωρών και συγκρίνεται γερμανικό και ελληνικό σύστημα (Καλογιαννάκη & Καρράς, 2007: 4).
- ♦ *Η Σύγχρονος Διδακτική. Εν Θεωρία και Πράξει* του Hugo Gaudig σε μετάφραση του Σπ. Καλλιάφα (1920). Πρόκειται για μετάφραση βιβλίου του Γερμανού παιδαγωγού Gaudig που αφορά το σχολείο εργασίας.
- ♦ *Αι παιδαγωγικαί κατευθύνσεις εν Γερμανία, από το 1890-1933* του Ν. Χ. Παπαδόπουλου (1938). Εδώ ο Ν. Παπαδόπουλος καταγράφει τις παιδαγωγικές τάσεις (Μεταρρυθμιστική, Πειραματική, Θεωρητική Κοινωνική και Πολιτιστική Παιδαγωγική, Κίνηση των νέων και Σχολείο Εργασίας) στη Γερμανία από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα έως το πρώτο τρίτο του 20ού (Μπάκας, 2011: 78-85).
- ♦ «*Η νέα δημοδιδασκαλική παιδείσις εν Γερμανία και τα προβλήματα της συγχρόνου παιδαγωγικής*» (1926) του Γεωργίου Ν. Παλαιολόγου, όπου επισημαίνεται: «Το ότι η αναφερομένη ρηξικέλευθος της Γερμανίας προσπάθεια ουδέν των πεπολιτισμένων κρατών θέλει αφήσει διάφορον, τυγχάνει πλέον ή βέβαιον εάν τις κρίνη εκ της προσοχής μεθ' ης παντού παρακολουθείται η γερμανική έρευνα, και της τιμής της οποίας αείποτε ηξιώθησαν και νυν αξιούνται πανταχού του πεπολιτισμένου κόσμου, προ πάντων, αι περί την Φιλοσοφίαν - Ψυχολογίαν και Παιδαγωγικήν σοφά διδασκαλία και επιμελημένα ζητήσεις των Γερμανών διανοητών. Ταυτό λεκτέον κατά μείζονα λόγον, και διά την ημετέραν πατρίδα, εν η πεποίθαμεν ότι το εν Γερμανία πολύμοχθον αναμορφωτικόν έργον θα εκτιμηθή δεόντως παρά των διαφορομένων και διακαώς ποθούντων, όπως, αι τοσούτον εγκαταλελειμμένα λαϊκά μάζαι, τύχωσιν επί τέλους των ηγετών εκείνων οίτινες να δύνανται, ως από υψηλότερας σκοπιάς, να καθορώσι τας πνευματικής των ανάγκας και θεραπεύωσιν αυτάς, διανοίγοντες ούτω την οδόν επ' αισιώτερον εθνικόν μέλλον» (σσ. 183-184).

Η γερμανική πρωτοκαθεδρία όμως δε συνεπάγεται ότι δεν υφίσταται και γαλλική επίδραση, η οποία άλλωστε εντοπίζεται σε διάφορα πεδία της ελληνικής πραγματικότητας της εποχής: «οι νόμοι μας είναι εν μέρει οι νόμοι της ελευθέρας Γαλλίας, εν μέρει οι νόμοι της σοφής Γερμανίας» έγραφε ο Γ. Ράλλης, πρώτος Κοσμήτορας της Νομικής Σχολής, σε λογίδριό του που εκφώνησε στα εγκαίνια του Πανεπιστημίου στις 3 Μαΐου 1837 (Ράλλης, 1837: 5). Έτσι, στο Οθωνικό Πανεπιστήμιο του 19ου αιώνα δεν εντοπίζονται ομοιότητες μόνο με τα γερμανικά πανεπιστήμια αλλά και με τα γαλλικά όχι τόσο σε θέματα οργάνωσης όσο στο πνεύμα και την ιδεολογία, στοιχεία

που ήταν πιο κοντά στα ελληνικά δεδομένα. Μάλιστα, ο Κ. Θ. Δημαράς επισημαίνει πως το Οθωνικό Πανεπιστήμιο ιδρύθηκε ανάμεσα σε δύο γαλλικές επαναστάσεις (του 1830 και του 1848), στις οποίες ο φοιτητικός κόσμος έλαβε μέρος αποφασιστικά και κατά τρόπο εντυπωσιακό, και πως αυτό ήταν φυσικό να αποτελέσει πρότυπο για τους Έλληνες φοιτητές. Το ότι πέραν της γερμανικής υφίσταται και γαλλική επιρροή στο Πανεπιστήμιο φαίνεται και από τη σύνθεση των καθηγητών της Ιατρικής Σχολής κατά την εκατονταετία 1837-1937, εφόσον στο σύνολό τους το 55% των αποφοίτων γερμανικών Πανεπιστημίων, ακολουθεί ένα 35% αποφοίτων γαλλικών Πανεπιστημίων (αν και κατά τις δύο δεκαετίες μετά την έξωση του Όθωνα τα ποσοστά αντιστράφηκαν σε 40% και 60% αντίστοιχα λόγω της ιστορικής συγκυρίας) (Περσιάνης, 2006; Σταυρόπουλος, 1989: 206).

Οι δυτικές επιδράσεις είναι εμφανείς και στην εκπαίδευση των κοριτσιών –κυρίως τη δευτεροβάθμια– η οποία δεν είχε τύχει τότε επαρκούς κρατικής μέριμνας. Η δευτεροβάθμια λοιπόν εκπαίδευση των κοριτσιών οργανώνεται πάνω σε δυτικά πρότυπα, συχνά με ξενόγλωσσες δασκάλες και διευθύντριες. Σε αυτόν τον χώρο μάλιστα δραστηριοποιήθηκαν και φιλέλληνες καθώς και Άγγλοι και Αμερικανοί προτεστάντες ιεραπόστολοι, φορείς άμεσοι της δυτικής σκέψης⁷. Δεν είναι τυχαίο ότι τα τρία πρώτα δευτεροβάθμια σχολεία των κοριτσιών –Volmerange, Hill, Hildner– ιδρύθηκαν από ξένους. Η γαλλική επίδραση είναι εμφανής σε αυτόν τον χώρο, ιδίως λόγω της έμφασης στη γαλλική γλώσσα. Παρά τη γαλλική πρωτοκαθεδρία όμως, το κύρος των γερμανικών σπουδών φαίνεται και σε αυτή την περίπτωση, εφόσον στη Γερμανία σπούδασαν (1880) πρωτοπόρες στην προσχολική αγωγή γυναίκες, όπως η Ελένη Λοΐζου, που αναδιοργάνωσε το νηπιαγωγείο σύμφωνα «με την νέαν Γερμανικήν μέθοδον», και η Αικατερίνη Λασκαρίδου που παρακολούθησε μαθήματα φροβελιανής μεθόδου⁸ και τη δίδαξε σε άλλες κυρίες, παρέχοντας «φροβελιανά πτυχία, καίτοι μη επικροτούμενα υπό της Κυβερνήσεως» (Ζιώγου, 1986: 177).

Η ξενομανία αυτή στην εκπαίδευση των κοριτσιών προκαλούσε έντονες αντιδράσεις. Οι επικριτές της απέδιδαν εκεί τα δεινά που πίστευαν ότι μάστιζαν «την φυλήν». Επισημαίνει σχετικά ο Γ. Παπαδόπουλος (1866: 3): «Περί των εν τη μετατροπή αλλοιώσεων της Ελληνίδας: Ελευθερωθείσα δε η ενταύθα Ελλάς [...] επεκράτησεν η άνευ διακρίσεως των εκ της Εσπερίας παραδοχή, όθεν εγεννήθη ακάθεκτός τις ξενοζηλία και λήθη των στοιχείων και παραδόσεων της εθνικής αγωγής. Γνωστόν δε είναι, ότι, όταν ο πολιτισμός δεν είναι προϊόν της πολιτιζομένης χώρας, αλλ' επείσακτος, παρέπεται συνήθως περίοδος τις συγχύσεως και διαστροφής». Σε κάθε περίπτωση πάντως οι επικριτές της «ξενομανίας» προέτρεπαν για στροφή προς τα ελληνικά ήθη, τα οποία απειλούνταν από την εισβολή των δυτικών προτύπων, θεωρώντας μάλιστα πως η στροφή αυτή θα συντελούσε στη δόμηση μιας εθνικής πολιτι-

7. Για την εκπαίδευση των κοριτσιών, βλ. Ζιώγου - Καραστεργίου, 1986; Μπακαλάκη - Ελεγκίτου, 1987; Φουρναράκη, 1987. Σχετικά με τις πρωτοβουλίες ιεραποστόλων και φιλελλήνων στον χώρο της εκπαίδευσης, βλ. Θαναλάκη, 2005 και Σμυρναίος, 2006α και 2006β.

8. Εννοείται εδώ η μέθοδος του F. Fröbel για την αγωγή των νηπίων. Βλ. Heiland, 2000: 63-85. Βλ. και Δοξοπούλου 2014, όπου αναπτύσσονται και γενικότερα οι ευρωπαϊκές επιδράσεις στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

σμικής ταυτότητας, η οποία θα διαφοροποιούσε την Ελλάδα από την Ευρώπη, αλλά συγχρόνως θα την καταξίωνε στα μάτια της (Μπακαλάκη, 1987: 58-64).

Αλλά ακόμη και η κατασκευή και ο εξοπλισμός των διδακτηρίων σχετίζεται με ευρωπαϊκές, ιδίως γαλλικές, επιδράσεις. Για παράδειγμα, το διάταγμα του 1894 –με συντάκτη τον πολιτικό μηχανικό Δ. Καλλία που είχε σπουδάσει στο Πολυτεχνείο της Γάνδης– αποτελεί προσαρμογή του πρότυπου για την εποχή γαλλικού κανονισμού του 1880, ο οποίος φέρει την υπογραφή του Jules Ferry. Έχει περίπου ίδια δομή και ίδια σύνταξη, ενώ το συνοδεύουν σχέδια - αντίγραφα αντίστοιχων γαλλικών διδακτηρίων. Η γερμανική επιρροή βέβαια δε λείπει και από εδώ. Τα διδακτήρια τύπου «Καλλία», τα «μικρά πανεπιστήμια» όπως επικράτησε να λέγονται, ενίσχυαν την επιβολή του εκπαιδευτικού θεσμού με την επιβλητική νεοκλασική μορφή τους, επιρροή από τη μορφή του κτιρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, η οποία με τη σειρά της ήταν απόρροια του γερμανικού κλασικισμού (Καλαφάτη, 1988: 167, 176-177).

Θα μπορούσε να αναζητήσει κανείς και σε πολλές ακόμη εκφάνσεις της εκπαιδευτικής μας ζωής ξένες επιδράσεις, όπως για παράδειγμα στις αναφορές σε ξένα πρότυπα στις εισηγητικές εκθέσεις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων⁹ ή στον ρόλο των εγχειριδίων παιδαγωγικής και ψυχολογίας ως μέσο εξάπλωσης της ξένης παιδαγωγικής στην Ελλάδα (Γκότοβος, 1984: 37). Το ευρύ ζήτημα των ξένων επιδράσεων στην ελληνική εκπαίδευση κατά τον 19ο αιώνα σίγουρα δεν εξαντλείται στο περιορισμένης έκτασης παρόν κείμενο, εφόσον η διαπραγμάτευσή μας περιορίζεται σε σταχυολόγηση χαρακτηριστικών αλλά ανισομερούς βαρύτητας και εμβέλειας στοιχείων, με σκοπό όχι την πλήρη κάλυψη αλλά τη σκιαγράφηση όψεων του θέματος και την ενδεικτική αποτύπωση της έκτασης της ξένης διείσδυσης. Θα ήταν πάντως παράλειψη να μην επισημανθεί κάτι που απορρέει από πολλές πλευρές: οι επιδράσεις αυτές μεταφέρθηκαν κυρίως μέσα από τις μεταρρυθμιστικές προτάσεις και τον δημόσιο λόγο προσωπικοτήτων του εκπαιδευτικού χώρου. Οι Πανταζίδης, Ζαγγογιάννης, Παπαμαύρος, Οικονόμου, Κάστανος, Παπαμάρκου, Κουντουράς, Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης, Εξαρχόπουλος, Καλλιάφας, Μωραΐτης, Ιμβριώτη..., καθηγητές της Παιδαγωγικής, στελέχη της εκπαιδευτικής ιεραρχίας και μεταρρυθμιστές, «συντηρητικοί» ή «προοδευτικοί», με σπουδές στη Λειψία, το Βερολίνο, την Ιένα κ.ά., μετέφεραν στην Ελλάδα το προϊόν των σπουδών και της μελέτης τους και συγκρότησαν μια ελληνική παιδαγωγική παράδοση βασισμένη και στην κανονιστική - κονφορμιστική αλλά και στην κριτική της έκφραση σε «εισαχθείσες» παιδαγωγικές ιδέες (Γκότοβος, 1984: 35-36; Δαμανάκης, 2003: 183). Ένα γενικό πλαίσιο ερμηνείας της στάσης τους δίνουν κάποιες παραδοχές που αφορούν: α. την προφανή επιθυμία των πρωταγωνιστών της εκπαιδευτικής ζωής να ενισχύσουν το κύρος των επιλογών τους με αναγωγές σε ευρωπαϊκές εκπαιδευτικές τάσεις και πρακτικές, και β. τους πολιτισμικούς

9. Ο Αλ. Δημαράς έχει επισημάνει ότι οι εισηγητικές εκθέσεις των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων αναφέρονται σε ξένα παραδείγματα, αλλά διέπονται και από «αοριστολογία». Στις εισηγητικές εκθέσεις των νομοσχεδίων του 1880, 1889, 1899, 1913, 1929 και 1964 απαντούν κάπου δέκα παραθέσεις επώνυμων απόψεων (Ziller, Kant, Jules Simon, Fichte, Wundt κτλ.). Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά, το 1880, στην εκπαιδευτική πολιτική του Jules Ferry στη Γαλλία (Κυπριανός & Κουστουράκης, 2010: 5-6).

δεσμούς που οικοδομούσαν –σύμφωνα με τον Αλ. Δημαρά– οι παραπάνω κατά τις σπουδές τους στην αλλοδαπή (Ματθαίου & Ρουσσάκης, 2011: 199-200). Με ευρύτερη οπτική βέβαια το όλο θέμα ανάγεται στην πολιτική και οικονομική εξάρτηση του ελληνικού κράτους και την απουσία αυτόνομης ελληνικής παιδαγωγικής σκέψης και εκπαιδευτικής πράξης (Τζάρτζας, 2002: 1).

Μια ακόμη επισήμανση: η ελληνική εκπαίδευση δεν ακολούθησε πάντα απαρέγκλιτα τα ξένα πρότυπα, εφόσον σε άλλες περιπτώσεις αποδείχθηκε πιο προωθημένη (όπως στην καθιέρωση δωρεάν στοιχειώδους υποχρεωτικής εκπαίδευσης¹⁰), ενώ σε άλλες τα ακολούθησε με καθυστέρηση (για παράδειγμα, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος στην Ευρώπη υποχώρησε κατά την εικοσαετία 1830-50, ενώ στην Ελλάδα από το 1880). Γενικότερα, η μεταφορά και η εφαρμογή των ξένων προτύπων στην ελληνική εκπαίδευση είχε από την αρχή επιλεκτικό χαρακτήρα, με μικρές ή μεγάλες διαφοροποιήσεις λόγω των τοπικών συνθηκών (για παράδειγμα, η αντιγραφή του νόμου Guizot το 1834 έγινε με διαφοροποιήσεις, ενώ γενικότερα η μεταφορά του βαυαρικού εκπαιδευτικού προτύπου στην Ελλάδα είχε χαρακτήρα επιλεκτικού δανεισμού κάποιων μόνο σημείων-στοιχείων του¹¹). Σε κάθε περίπτωση πάντως προϋπόθεση για τη μεταφορά και εφαρμογή δυτικών προτύπων στην ελληνική εκπαίδευση ήταν η υποστήριξη των ανάλογων κοινωνικών ομάδων που τα «υποδέχονταν» και τα «διαχειρίζονταν» (Λάππας, 1989; Γκότοβος, 198; Τζάρτζας, 2002; Περισιάνης, 2006; Κουλούρη, 1997: 129).

Έτσι, κατά τον 19ο αιώνα ξένες επιδράσεις, κυρίως γερμανικές και κατά δεύτερο λόγο γαλλικές –η «σοφή» Γερμανία και η «ελεύθερη» Γαλλία, όπως είχε επισημάνει ο Ράλλης ήδη από το 1837–, επηρέασαν σημαντικά την ελληνική εκπαίδευση. Όμως και αργότερα, μέσα στον 20ό αιώνα, τα τεκταινόμενα στην ελληνική εκπαιδευτική σκηνή εξακολούθησαν να απηχούν ξένα –ευρωπαϊκά αλλά και, ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο, αμερικάνικα– πρότυπα. Για παράδειγμα, στην εισηγητική Έκθεση της Επιτροπής Παιδείας του 1958 (συντάκτης ο Γ. Παλαιολόγος, με σπουδές σε Λειψία και Αμβούργο) αναφέρεται ότι η ελληνική τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση έπρεπε να ακολουθήσει το πρότυπο της Γερμανίας, όπου είχε «άριστα ρυθμιστεί», ενώ στις δημόσιες αντεγκλήσεις που συνόδευσαν τη μεταρρύθμιση του 1964 έγινε και πάλι επίκληση σε ευρωπαϊκούς θεσμούς και πρακτικές από κάθε πλευρά (Μπουζάκης, Κουστουράκης & Μπερδούση, 2000; Κυπριανός & Κουστουράκης, 2010; Κουστουράκης, 2011). Το φαινόμενο περιορίστηκε μετά τη μεταπολίτευση και έπαψε να επηρεάζει τις εκπαιδευτικές απόψεις και επιλογές από τη δεκαετία του 1980, ακολουθώντας τον πολιτικό λόγο της εποχής, αν και ποτέ δεν σταμάτησε να προωθείται η ενσωμάτωση εκπαιδευτικών κοινοτικών ρυθμίσεων.

10. Με διάταγμα στις 21/11/1833, που συμπληρώθηκε με τον νόμο της 6ης Φεβρουαρίου 1834, ορίστηκε η στοιχειώδης εκπαίδευση ως υποχρεωτική, χωρίς διάκριση φύλου ως προς τα βασικά μαθήματα (Γκλαβός, 2010: 7).

11. Βλ. σχετικά Κικίλια, 2003; Φυριππής 1997.

Βιβλιογραφία

- Gaudig, H. (1920). *Η Σύγχρονος Διδακτική. Εν Θεωρία και Πράξει*, μτφρ. Σπ. Καλλιόφα. Αθήνα: Δημητράκου.
- Heiland, H. (2000). Friedrich Fröbel. Στο J. Houssaye (επιμ.), *Δεκαπέντε παιδαγωγοί - Σταθμοί στην ιστορία της παιδαγωγικής σκέψης*, μτφρ. Δ. Καρακατσάνη (σσ. 63-85). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αντωνίου, Δ. (1987). *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α'. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Βασιιάδης, Η. (1899). *Ιστορία της Δημοτικής Παιδείσεως των Γερμανών, κατά την 16ην, 17ην, 18ην και 19ην εκατονταετηρίδα*. Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Ο Σταυριανός.
- Βελισσάριος, Α. Β. (2007). Η επίδραση της ερβαρτιανής παιδαγωγικής και των εκπροσώπων της στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ρευμάτων και της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ελληνική εκπαίδευση κατά την περίοδο 1877-1909 (Διδακτορική Διατριβή). Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Ανακτήθηκε στις 15/5/2019 από shorturl.at/eIMZ2
- Βερναρδάκης, Δ. (1884). *Ψευδαπτικισμού έλεγχος, μετατύπωση εκ της επιφυλλίδος της Νέας Ημέρας*. Τεργέστη: τύποις του αυστρουγγικού Λόυδ.
- Γελαδάκη, Σ. & Δάλκος, Γ. (1997). *Η παιδαγωγική έρευνα στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών (1923-1956)*. Αθήνα: Μουσείο Ιστορίας της Παιδείας Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Γκλαβάς, Σ. (2010). *Επισκόπηση της ιστορίας της εκπαίδευσης στο νεοελληνικό κράτος*. Ανακτήθηκε στις 22/4/2019 από shorturl.at/mqUW0
- Γκότοβος, Θ. (1984). Ο «χρυσός αιώνας» της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και πράξη - Συμβολή στην κριτική της νεοελληνικής παιδαγωγικής ιδεολογίας. Στο Θ. Γκότοβος, Γ. Μαυρογιώργος & Π. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη* (σσ. 25-71). Ιωάννινα: Σύγχρονη εποχή.
- Δαμανάκης, Μ. (2003). Παιδαγωγικός λόγος και εκπαίδευση των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα. Στο Α. Χουρδάκης κ.ά. (επιμ.), *100 χρόνια από την ίδρυση των Διδασκαλείων στην Κρήτη. Από τα Διδασκαλεία Εκπαίδευσης Εκπαιδευτικών στα Διδασκαλεία Μετεκπαίδευσης. Προβληματισμοί για το παρόν και το μέλλον του θεσμού* (σσ. 175-184). Ρέθυμνο: Ατραπός.
- Δημαράς, Α. (1990). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*. Τεκμήρια Ιστορίας, τ. Α' - Β'. Αθήνα: Ερμής.
- Δοξοπούλου, Ό. (2012). Ευρωπαϊκές επιδράσεις στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση του 19ου αι.: Η γαλλική και η γερμανική πρωτοβάθμια εκπαίδευση - ειδικότερα η περίπτωση του Frobel, η μεταφύτευση του γερμανικού αυτού συστήματος στο ελληνικό νηπιαγωγείο, 1850-1900. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ανακτήθηκε στις 16/1/2019 από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/31660>
- Ζαγγογιάννης, Δ. Κ. (1895). *Η μεταρρύθμιση των γυμνασίων εν Γερμανία και τα εκ ταύτης δι' ημάς διδάγματα. Παιδαγωγική πραγματεία*. Εν Αθήναις: τυπ. Ανέστη Κωνσταντινίδου.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986). *Η Μέση Εκπαίδευση των κορισιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Θαναηλάκη, Π. (2005). *Αμερική και Προτεσταντισμός. Η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των Αμερικανών Μισιοναρίων για την Ελλάδα το 19ο αιώνα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Θεοδώρου, Β. & Καρακατσάνη, Δ. (2005). Η εφαρμογή των αρχών της νέας αγωγής στο κίνημα των υπαιθρίων σχολείων στην Ευρώπη τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. Μια

- συγκριτική προσέγγιση. Στο Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, 1-3/10/2004*. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Ανακτήθηκε στις 4/5/2019 από shorturl.at/diHZ1
- Καλαφάτη, Ε. (1988). *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821 -1929. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Καλογιαννάκη, Π. & Καρράς, Κ. (2007). Η Συγκριτική Παιδαγωγική στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο: Η περίπτωση των Π.Τ.Δ.Ε. Στο *4ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών, 6-8/10/2006*. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Καραφύλλης, Α. (2002). *Νεοελληνική Εκπαίδευση. Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*. Αθήνα: Κριτική.
- Κικίλια, Α. (2003). Ο Νόμος Guizot στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική. (Διδακτορική Διατριβή). ΕΚΠΑ. Αθήνα. Ανακτήθηκε στις 5/5/2019 από shorturl.at/iiHJ4
- Κουλουρή, Χ. (1997). *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας, Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Κουστουράκης, Γ. (2011). Παιδαγωγικός Λόγος και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Μια κοινωνιολογική προσέγγιση του διαλόγου των διανοούμενων διαμέσου του Αθηναϊκού τύπου για τους συντελεστές της γλωσσικής εκπαίδευσης. Στο *Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση. Πρακτικά 6ου Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, 30/9-2/10/2011* (σσ. 994-1006). Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πάτρας.
- Κυπριανός, Π. & Κουστουράκης, Γ. (2010). *Η δύση στο σύμπαν των Ελλήνων διανοούμενων στη δεκαετία του 1960*. Ανακτήθηκε στις 2/5/2019 από shorturl.at/wACP8
- Λάππας, Κ. (1989). Το διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών τον 19^ο αιώνα. Στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου: Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία, Ιστορική διάσταση και προοπτικές* (τ. Α', σσ. 137-143). Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Ματθαίου, Δ. & Ρουσάκης, Γ. (2011). Η ελληνική εκπαίδευση τριάντα χρόνια μετά την ένταξη. Ανακτήθηκε στις 4/11/2016 από shorturl.at/gsgO1
- Μπακαλάκη, Α. & Ελεγγίτου, Ε. (1987). *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Μπάκας, Ν. (2011). Ο παιδαγωγικός λόγος του Θεοδ. Κάστανου (1886-1932) και το μονοτάξιο διδασκαλείο Καρπενησιού (1927-1929). (Διδακτορική Διατριβή). Πάτρα: ΠΤΔΕ.
- Μπουζάκης, Σ., Κουστουράκης, Γ. & Μπερδούση, Ε. (2000). Ο Εκπαιδευτικός «Δανεισμός» στην Επιχειρηματολογία των Διανοουμένων και των Πολιτικών κατά το Μεταρρυθμιστικό Επεισόδιο του 1964. Στο Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Ιστορικοσυγκριτικές Προσεγγίσεις* (σσ. 271-312). Αθήνα: Gutenberg.
- Νταβαρίνος, Π. (2005). Ο γερμανικός διαφωτισμός και οι επιδράσεις του στο νεοελληνικό διαφωτισμό. *Μνημοσύνη*, 16, 126-132.
- Παλαιολόγος, Γ. Ν. (1926). *Η νέα δημοδιδασκαλική παιδεία εν Γερμανία και τα προβλήματα της συγχρόνου παιδαγωγικής*. Εν Αθήναις.
- Πανταζίδης, Ι. (1889). *Χρονικόν της πεντηκονταετίας του ελληνικού Πανεπιστημίου κατ' εντολήν της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου και δαπάνη του Εθνικού Πανεπιστημίου*. Αθήνησι: Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία» Ιω. Αγγελοπούλου.
- Παπακωνσταντίνου, Π. (1989). Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης (1880-1970). Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές* (τ. Β', σσ. 445-460). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Πατπαδόπουλος Γ. Γ. (1866). Περί γυναικός και ελληνίδος. *Πανδώρα*, 12 (389), 105-112.
- Πεντόγαλος, Γ. Η. (1989). Ιδεολογία καθηγητών και φοιτητών της ιατρικής σχολής του Οθωνικού Πανεπιστημίου (1837-1862). Στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου Πανε-*

- πιστήμιο: *Ιδεολογία και παιδεία, Ιστορική διάσταση και προοπτικές* (τ. Α', σσ. 185-199). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Περσιάνης, Π. (2006). Το Οθωνικό Πανεπιστήμιο σε σύγκριση με τα γερμανικά και γαλλικά πανεπιστήμια του 19ου αιώνα. Προσπάθεια ερμηνείας των βασικών χαρακτηριστικών του. Στο *4ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Ιστορία της Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης, 6-8/10/2006*. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Ανακτήθηκε στις 7/11/2019 από shorturl.at/coQU9
- Ραγκαβής, Α. Ρ. (1895). *Απομνημονεύματα*, τ'. 2. Εν Αθήναις: Γεώργιος Κασδόνης. Ανακτήθηκε στις 10/5/2019 από <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/4/8/metadata-181-0000007.tkl>
- Ράλλης, Γ. (1837). *Λογίδριον εκφωνηθέν εις την ημέραν εγκαθιδρύσεως του Πανεπιστημίου Οθωνος υπό Κ. Γ. Ράλλη*. Εν Αθήναις: εκ της τυπογραφίας Γ. Παππαδόπουλου (βιβλίο όπου περιλαμβάνονται σχετικοί λόγοι). Ανακτήθηκε στις 5/5/2019 από shorturl.at/aboJV
- Ρεπούση, Μ. (2012). *Τα Μαρασλειάκα (1925-1927)*. Αθήνα: Πόλις.
- Σμυρναίος, Α. (2006α). *Μετέωρος Ζήλος. Προτεσταντική προπαίδεια και νεοελληνική εκπαίδευση κατά το 19ο αιώνα*. Αθήνα: Ψηφίδα.
- Σμυρναίος, Α. (2006β). *Στα ίχνη της ουτοπίας. Το Φιλελληνικόν Παιδαγωγείον Σύρου και η προτεσταντική ομογενοποίηση της οικουμένης κατά το 19ο αιώνα*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Σκλαβενίτης Τρ. Ε. (1999). *Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Ιστορικό σχέδιασμα*, τσ. 1-31. Ανακτήθηκε στις 5/5/2019 από shorturl.at/lruEL
- Σταυρόπουλος, Α. Κ. (1989). Γεωγραφία των ιδεών και διαμόρφωση της ιατρικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου: Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία, Ιστορική διάσταση και προοπτικές* (τ. Α', σσ. 201-213). Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Τζάρτζας, Γ. (2002). Το Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο στην υπηρεσία της πειθαρχημένης κοινωνίας. Στο *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Η Παιδεία στην Αυγή του 21ου Αιώνα, Ιστορικό-Συγκριτικές Προσεγγίσεις, 4-6/10/2002*. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Ανακτήθηκε στις 6/5/2019 από <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/tzartzas.htm>
- Τσιπούρας, Σ. (2001). Φιλοσοφικές προϋποθέσεις και κοινωνικές προεκτάσεις στο παιδαγωγικό έργο του Μίλτου Κουντουρά (Διδακτορική Διατριβή). Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή.
- Φασουλάκης, Σ. (1989). Γερμανικές καταβολές του ελληνικού πανεπιστημίου και ελληνικές αμφισβητήσεις του γερμανικού πανεπιστημίου. Στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου: Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία, Ιστορική διάσταση και προοπτικές* (τ. Α', σσ. 99-111). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Φουρναράκη, Ε. (1987). *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί 1830-1910*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Φυριππής, Ε. Κ. (1997). *Ευρωπαϊκή επίδραση στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική κατά τον 19ο αιώνα*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανακτήθηκε στις 6/5/2019 από shorturl.at/gkay5
- Χαρίτος, Χ. (1989). *Το Παρθενοναγωγείο του Βόλου*, τ. Α'. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Χρονοπούλου, Χ. (2011). *Ρόζα Ιμβριώτη της ζωής και του σχολείου*. Αθήνα: Εμπειρία Εκδοτική.